

Eesti muusikud Teise maailmasõja keerises

II

Algus Muusika märtsinumbris

1943

Raimond Valgre jäi rindel tüüfusesse ja viidi haiglasse. Kiindumus oma põetajasse tõi kaasa südamevalu, millest sündis nukralt igatsev “Ei suutnud oodata sa mind”. Valgre harukordne meloodiaanne puhkes jälle õide, samal aastal kirjutas ta veel laulud “Hall sõdurisinel”, “Erika” ja “Peagi saabun tagasi su juurde”. Eesti riiklikud kunstiansamblid tegid õppereisi Moskvasse ja esinesid Ameerika eestlastele mõeldud raadiosaates.

Priit Veebeli “Eesti leegionäride laul” hakkas kõlama Saksa sõjaväes, kuhu saadeti Eestist mobiliseerituid. Valter Ojakäär sai kutse maikuus; ta määrati 96. diviisi, kus kohtus Uno Veenrega. Koos lõbustasid nad klarnetit ja akordioni mängides esialgu ennast, hiljem ka ohvitseri. Ojakäär teenis kõigepealt hobusemehena Volhovi rindel, seejärel rindesõdurina Vaivara rindel ning lõpuks piirikaitserügemendi orkestris klarnetimängijana. Novembris sai sõjaväekutse Eugen Kelder, kes arvati Eesti Leegioni koosseisu 20. Eesti diviisi SS väeosas. Õppelaagris Ukrainas Korsuni lähistel sai ta haavata ja jäi oma väeosaga piiramisrõngasse, kust pääses välja haavatutele mõeldud lennukiga. Tallinnas tegutses politseipataljoni orkester, mis saatis 1943 ja 1944 sõdureid rindele reipa muusikaga. Arusaadavatel põhjustel on üldiselt väga vähe teada Saksa sõjaväes teeninud eesti pillimeestest, kuna pool sajandit ei tohtinud sellest rääkida.

Soome jätkusõtta minevate eesti vabatahtlikega ühines 17-aastane Uno Järvela, kes hoidis Karjala maakitsusel meeleolu üleval ansambelis viiulit mängides. Endel Stafenau laulust “Teid me tervitame, kodumaa metsad” kujunes soomepoiste hümn. Saksofonist ja klarnetist Hans Speek, viiuldaja Boris Kuum jt džässmuusikud lahkusid samuti Soome, esinesid seal mõnda aega ja liikusid siis edasi Rootsi.

Muusika

28,29,30,31

Eesti Draamateater
Teater Vanemuine
Estonia teater
Teater

Viktor Oxford oli 1930. aastal kirjutanud sõdurilaulu “Jää vabaks, Eesti meri”, mis kandis ka pealkirju “Orjalaul” ja “Vabadusehümn”. Nüüd avaldas ta Jaan Jäneda pseudonüümi all “3 marsilaulu”, millest esimene oli praeguseks kultuslaulu staatusesse tõusnud “Jää vabaks!”. Okupatsiooniajal lauldi selle refrääni sõnadega “Saa vabaks, Eesti meri...”.

Mart Saarele pakuti tööd konservatooriumis ja ta tuli Hüpassaarest Tallinna elama. Helilooja sõjaaegne looming oli üsna tagasihoidlik. Cyrillus Kreegil olid aastad 1943–1944 loomingulises mõttes ühed elu parimatest; ta tegi Olav Rootsi ettepanekul orkestriseaded 30-st varem loodud teosest nagu klaveripala “Humoresk”, viiulipala “Armastuslaul XIII sajandist”, klaveripala “Scherzo” ja hulk koorimuusikat, mille orkestrivariandid liitis Kreek tsüklitesse “Kuus rahvaviisi”, “Musica sacra. Kuus vaimulikku laulu orkestrile”, “Neli rahvaviisi”, “Viis rahvaviisi”, “Vanad jõulud: jõulu mälestusi”. Iseseisvaks palaks jäi “Oh Jeesus, sinu valu”. Peaaegu kõik need jõudsid ka ettekanneteni.

Tartus kanti ette Eduard Oja kantaat “Kojumine”, mida kuulajad hindasid üheks tema parimaks teoseks. Vanemuises toodi autori dirigeerimisel lavale Tubina ballett “Kratt”. Samal aastal valmis 4. sümfoonia (“Lüüriline”, 1943/1978), mis on tema sümfooniatest kõige klassikalisem ja meloodilisem. Helge poeetilise suurteose loomine keset sõjaaega on ilmselt seotud sündmustega tema isiklikus elus. Veel lõi Tubin “Süüdi eesti tantsuviisidest” viiulile ja klaverile ning “Kolm laulu Marie Underi sõnadele”.

Hääled sai sisse Rudolf ja Harry Kriisa ehitatud orel Rakvere Pauluse kirikus.

1944

Jaauanuaris murdis Punaarmee Leningradi blokaadist läbi ja sõjategevus hakkas liikuma Eesti suunas. 7. veebruaril kutsus peaminister Jüri Uluots oma raadiokõnes kõiki võitlusvõimelisi mehi üles seisma Eesti iseseisvuse eest Saksa sõjaväe ridades. Mobiliseeriti Artur Rinne, kes läbis Eesti SS-leegioni Kindralinspektuuri sõjakirjasaatjate kursused ja teenis 20. Eesti SS-vabatahtlike diviisi Sõjakirjasaatjate rühmas. Saksa

sõjaväkke läks ka Udo Mesner.

Jaanuaris hakkasid Saksa väed taganema ja Valter Ojakäär koos üldise vooluga liikuma Narva suunas. Veebruaris jõudis sõjategevus Eesti territooriumile. Ojakäär jäi Fischeri pataljoni koosseisus Sirgala põrgukatlasse, kus öösiti lõdiseti lumele laotatud kuuseokstel ja päeval püüti vastu panna venelaste kahuritulele, ainsaks jõudu andvaks söögipooliseks väike šokolaaditükk. Hukkunuid oli palju ja nende toimetamine rindepiirkonnast eemale tehti ülesandeks talle: "... meeles on võõrastav tundetus, mis mind valdas, kui kõndisin selle masendava koorma kõrval. See, mida üheskoos olime pidanud kannatama ja läbi elama, oli röövinud viimasegi hingejõu." (Ojakäär, lk 393)

Veebruaris kutsuti Lepnurm Leningradi kontserte andma. Seal võttis julgeolek ta oma haardesse, hirmutades repressseeritud pereliikmetega. "Mõne aja pärast kohtusin ühe venelasest julgeolekuohvitseriga ja eestlasest tõlgiga. Tehti mulle selgeks mu ema ja venna küüditamine ja arvati, et küsimus on selles, kas võib mind lubada vabastatud ENSVsse. Peeti vajalikuks, et oleksin nende käsutuses ja varjunime all teataksin neile kirjalikult kõigest, mida nad nõuavad. Segaste tunnetega andsin nõusoleku. Tundsin, et see on halb, aga mul polnud vastupanujõudu." (Lepnurm, lk 108)

Gustav Ernesaks lõi Moskvas 4. märtsil Lydia Koidula sõnadele segakoorilaulu "Mu isamaa on minu arm", mis on puudutanud riiklikust iseseisvusest ja rahvuslikust sõltumatuses ilmajäänud eestlaste hinge nii sügavalt, et sellest on kujunenud laulupidude legendaarne lõpulaul. Samal aastal osales ta ENSV hümni konkursil segakoorilauluga "Jää kestma" (sõnad Johannes Semper), mis võitis konkursi. Moskva infokanalites ülistati Ernesaksa kui tublit nõukogude kodanikku, eestlaste jaoks sai temast aga Laulutaat, kes aitas elus hoida laulupidude traditsiooni.

9. märtsil pommitas Nõukogude lennuvägi Tallinna, mille tagajärjel hukkus sadu inimesi, teiste hulgas Juhan Jürme. Põles maha Estonia koos Riigi ringhäälingu heliplaadi- ja noodikoguga. Teatris jäi pooleli Tubina "Krati" etendus, mida dirigeerinud Priit

Veebel sai koduteel nii raskelt külma, et suri saadud haigusesse. Hävis "Kradi" ainus partituur, mille Tubin rekonstrueeris orkestrihäälte põhjal viisteist aastat pärast põgenemist Rootsi. Tules sai kannatada ka konservatooriumi hoone, mistõttu evakueeriti õppeasutus Suure-Jaani lähistel olevasse Lahmuse koolimajja, endisesse mõisahoonesse.

Märtsikuus lubati Ojakäär korraks Tallinna, kus ta nägi oma kodumaja asemel põlenud ahervaremeid, ja juulikuus saadeti taas rindele Pihkva ja Ostrovi vahele, kus oli Narva jõe teiselt kaldalt valjuhääldajatest kuulda eestikeelset nõukogude propagandat. Pillimehed tegid tulevahetused kaasa jõeäärsetes kaitsekraavides.

Kevadel viidi Eesti riiklikud kunstiansamblid üle Leningradi. Need esinesid Nõukogude Eesti Ringhäälingu saadetes ja tegid kontsertreise rindele, kus toimusid Eesti ajaloo ohvriterohkeimad lahingud Narva, Sinimägede ja Tartu piirkondades. Sinimägedes võitles Saksa sõjaväe koosseisus Gustav Ernesaksa vend Erik. Nende Läände põgenenud vend Osvald on hiljem jutustanud vennatapusõja traumast, mille all ta kannatas oma kahele poole rindejoont paisatud pereliikmete pärast.

Punaarmees mürtsus eestlaste orkester tantsupidudel, matustel ja mehi lahingusse saates. Üleriigilises ajupesuses oli tähtis koht meelelahutusel, mida kasutati tõhusalt ideoloogilise manipuleerimise eesmärgil. Eriti menuka numbrina meenutatakse Mannerheimi ja Hitleri duetti Eduard Kulbi sketšis. See oli paroodia Hitleri üllatusvisiidist marssal Mannerheimi 75. sünnipäevale 4. juunil 1942, mida tähistati Saimaa järve ääres valitsuse salongvagunites.

Viimasel sõjasuvel käisid Saksa sõjaväes teenivatele eesti sõduritele esinemas [Estonia teatri](#) artistid, kapell Gloria jt.

Mõjukaks organisatsiooniks kujunes 27. mail Leningradis asutatud Eesti Nõukogude Heliloojate Liit, mille juhiks valiti Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee liige Eugen Kapp. Helilooja veendumused ja muusikaline maitse sobisid kokku nõukogude korruga; ta kuulus varakult nomenklatuuri hulka, osales Jaroslavl'i ansambelite asutamises ja sai juba 1942 ENSV

teenelise kunstitegelase aunimetuse. Tänuikkuse märgiks nõukogude võimule kirjutas ta samal aastal oma 1. sümfoonia, alapealkirjaga "Patriootiline".

1. augustil kuulutas tekkinud võimuvaakumis Eesti Rahvuskomitee end kõrgeimaks võimuks Eestis. Augustikuus jõudsid Eestisse soomepoisid, teiste hulgas Uno Järvela, kes jätkasid lahingutegevust Saksa sõjaväes 20. SS-diviisi koosseisus.

Augustikuus moodustati Opoljes Eesti laskurkorpuse suur džässorkester, mille abil püüti võimalikult palju eesti mehi lahinguväljalt ära tuua. Dirigendiks määrati Väino Saviauk, trompetit mängis Abi Zeider, tenorsaksofoni Arved Haug, viiulit Emil Laansoo ja Harald Aasa, akordioni Raimond Valgre. Orkestri sõidul Leningradi kohtus Valgre Niina Vassiljevaga, oma elu armastusega. 19. augustil andis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu Leningradis välja määruse riiklike asutuste tegevuse taastamise kohta. Tallinna riikliku konservatooriumi direktoriks määrati Vladimir Alumäe.

25. augustil langes Tartu. Mere poole liikusid lõputud põgenikevoorid, kokku põgenes Läände umbes 80 000 eestlast, põhiliselt Rootsi ja Saksamaale, kust osa hiljem edasi rändas. Tuhanded hukkusid teel üle mere. Teiste hulgas lahkusid kodumaalt Juhan Aavik, Eduard Tubin, Olav Roots, Anton Kasemets, Udo Kasemets, Roman Toi, Kaljo Raid, Priit Ardna, Paul Tammeveski, Harry Kriisa, Naan Põld, Evi Liivak, Carmen Prii, Celia ja Hubert Aumere. Rootsi pääses teadaolevalt 60 ja Saksamaale 113 muusikut.

Septembrikuus hakkasid sakslaste taganevaid voore tulistama nõukogude sõjaväe hävitajad. Avinurmes lasid vaenupooled vastamisi Punaarmee ja Wehrmachi eestlaste väeosad, kes kandsid suuri kaotusi. See jõhker operatsioon avas venelastele tee Tallinna ja taganevad Saksa sõdurid hakkasid mööda metsi laiali hajuma. Tapa lähedal Saksi mõisas, mille küünis Ojakäär pikal jalgsimatkal kodulinna vahepeal puhkas, andsid kohalikud elanikud talle tsiviilriided.

20. septembril heisati veel lahingute käigus Pika Hermanni torni

sinimustvalge, mille asemele heiskas punalipu 22. septembril Tallinna jõudnud Punaarmee 8. Eesti Laskurkorpuse eelsalk. Muutus Venemaa poolele sattunud eestlaste mõtteviisis peegeldus reaktsioonis Tallinna langemisele: “Edasitung Eestimaal läks nagu teada, üsna kiiresti ja 22. septembri hilisõhtul umbes kell 23.45 äratas meid Paul Rummo teatega – Tallinn on vaba. Olime juba pugunud põhku – nüüd kargasime kõik lausa rõõmukisaga püsti ja üksteisel kaelast kinni.” (Lepnurm, lk 109)

Oktoobris kästi ära anda kõik raadioaparaadid. Sõrve sääre langemisega 24. novembril oli kogu Eesti territoorium vallutatud. Eesti metsades jätkus relvastatud vastupanu veel üle kümne aasta, üks vastupanuvõitlejatest oli Udo Mesner. Arreteeriti tuhandeid inimesi, teiste hulgas Eevalt Turgan, kes saadeti Komi ANSVsse, kus ta viibis Vorkutlagi ja Petšorlagi vangilaagrites. Saaremaal sai juhuslikust kuulist surma Rudolf Kriisa.

Konservatooriumi õppetöö hakkas alates novembrikuust toimuma Tallinnas kortermajas Kaarli puiesteel. 23. novembril likvideeriti Jaroslavl'i kunstiansamblid. Riigi ringhäälingu ja Jaroslavl'i orkestri baasil loodi Eesti raadio sümfooniaorkester, mida hakkas dirigeerima Roman Matsov. Gustav Ernesaks asutas Jaroslavl'i meeskoori baasil Riikliku akadeemilise meeskoori. Eesti riikliku filharmoonia ja Eesti raadio juurde asutati džässorkestrid. Viimane oli Eesti raadio estraadiorkestri eelkäija, mida 1945. aastast hakkas juhatama Rostislav Merkulov.

Saksa okupatsiooni ajal välja antud konservatooriumi diplomeid ei pidanud Nõukogude võim kehtivaks. Õppetöö tuli viia uutele alustele ja selle eesotsas pidid seisma Nõukogude Liidu tagalast tulnud mehed, kellele väga hea pilguga ei vaadatud. “Kodumaale jõudes ei olnud meie, tagalast tulnud rahvas, mitte igati kohe sümpaatsed. Meid umbusaldati, peeti NKVD agentideks ja meie mitmesugused eelisõigused ajasid kohalikud inimesed lausa tigidaks.” (Lepnurm, lk 111) Eelisõigused olid peamiselt seotud parema toiduga, õigusega kasutada erikauplusi ja sööklaid. “Uued isiklikud tutvused aitasid kaasa mõtteks, et küll oleks Eestis hea elada säärases ühemõttelises ühiskonnas! Olin enda teadmata muutunud mingil määral “nõukogude inimeseks”.”

(Lepnurm, lk 112)

Artur Kapp asus elama Suure-Jaani ja lõi seal kontsertrapsoodia klaverile ja sümfooniaorkestrile. Cyrillus Kreek lõpetas 28 vaimulikku rahvaviisi sega- ja meeskoorile (alustatud 1938) ja "Taaveti laulu" nr 137 segakoorile. Heino Elleril valmisid emotsionaalne 3. klaverisonaat, millest oli kuulda, et ta hakkas suurimast hingelisest kriisist üle saama, ning "Ballaad" tšellole ja sümfooniaorkestrile.

Kuna Estonia oli varemetes, sai Tubina 4. sümfoonia esiettekande 18. aprillil Draamateatris. Pärast kontserti kutsuti autor koos väikse seltskonnaga Kadrioru, kus kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann pakkus neile õhtusöögi Eesti Vabariigi ametliku sümboolikaga portselannõudelt. Oma naise mõrva korraldajatele pidi otsa vaatama Eller. Kui Litzmann suitsule tuld palus, ehmatas Tubin kõiki sellega, et suunas oma väikse brauningu kujulise välgumihkli kindralkomissari poole. Samal aastal lõi helilooja veel ühed oma kõige populaarsemad soololaulud "Suvine öö" ja "Epiloog", viimased Eesti pinnal kirjutatud teosed.

Oja tabas üks saatuselök teise järel: 1944. aasta pommitamisel sai pihta tema kodu ja suurem osa käsikirju hävis, Estonia põlengus hävis ka "Kojumineku" partituur. Oja niigi nõrk tervis halvenes veelgi ja ta pidi veetma mitu kuud Seli sanatooriumis tuberkuloosi ravides. Helilooja isiklik elu jooksis karile ja väike poeg suri. Meeleheitelises uputas ta Kadrioru tiiki vahetult enne okupatsiooni algust valminud Vabadussõja teemalise ooperi "Lunastatud vanne" partituuri, mis muutunud oludes enam ettekandmiseks ei kõlvanud.

Sel aastal sündisid Valgre "Tartu valss", "Eidekene hella", "Narva valss" ja "Viljandi serenaad". 13. detsembril toimus Tallinna Draamateatris Eesti laskurkorpuse džässorkestri Eesti-debüüt, kus võis kuulda ka Valgre südamesse minevaid viise.

1945

Heimar Ilves järgnes Uuralitesse oma emale, kes oli represseeritud saksa rahvuse tõttu, ja töötas kolm aastat Permi

oblastis metsatöölisena. Elmar Arro saadeti Siberisse sõjavangide laagrisse. Aleksander Rjabov pääses Siberist Eestisse tagasi.

17. juunil toimus Punaarmee Eesti Laskurkorpuse triumfaalne sissemarss Tallinna. Algasid repressioonid isikute suhtes, kes olid teeninud Saksa sõjaväes või julgeolekustruktuurides. Nõukogude ideoloogia levitamisel kasutati oskuslikult ära eesti päritolu inimesi, keda ei lubatud pärast Vabadussõda Eestisse elama asuda.

Euroopa jaoks lõppes sõda Saksamaa tingimusteta kapituleerumisega 8. mail 1945, kogu maailma jaoks Jaapani kapituleerumisega 2. septembril 1945. Eesti inimkaotused kokku olid u 60 000 inimest (vahistatud, deporteeritud, teadmata kadunud, sundmobiliseeritud, mõrvatud). 440 kutselisest muusikust oli pärast sõda jäänud järele 161.

Raimond Valgrel valmisid sõja lõpuaastal “Pärnu ballaad” ja “Aegviidu valss”. Purustustest tema hinges annab aimu Valgre ema kiri Nina Vassiljevale 23. mail 1946: “Ta ei saa praegu Teile kirjutada, kuna on mitte normaalses seisukorras. Ta ei tee midagi, kedagi ei näe ja ei taha ka kedagi näha, ainult lööb käega ja läheb jälle, et kõike unustada.” (Ojakäär, lk 126)

Seda, kuidas nõukogude võim Eesti muusikuid väänas, on kõige avameelsemalt oma mälestustes kirjeldanud Lepnurm. 1944. aasta sügisest oli ta jälle saanud konservatooriumis oreelit õpetada, aga julgeolekumehed püsisid kannul ja nõudsid infot Oleviste koguduse õpetaja Hugo Pärna kohta, kellega Lepnurm oli leidnud hea kontakti ja kes oli talle piibli kinkinud: “Lüües lahti selle Jeremija 2 ptk 33. ja 34. salmi “Miks sa oma viisisid nii heaks teed, et sa armastamist otsid. Seepärast oled sa ka enese viisidega kurje õpetanud. Ka su hõlmade seest leitakse vaeste vagade hingede veri...” ja 36. salmi “Miks sa väga jooksed sinna ja tänna, et sa oma teed vahetad” – need sõnad löid mulle puuga pähe. Tundsin, et ma olen see, kellest prohvet räägib. Kõik mu poolehoid uuele korrale osutus eluohtlikuks kõrvalekaldeks, eriti see, et olin andnud nõusoleku julgeoleku informeerimiseks. [---] 1945 märtsi lõpul olin seesmises kitsikuses juba tasakaalu kaotamas. Siis tekkis otsus: midagi

peab muutuma. [---] Kui siis oktoobris jälle taheti saata mind julgeoleku ülesandega piiskop Pärna juurde, siis tõusin püsti ja ütlesin: ei!” (Lepnurm, lk 114) Mingit nähtavat karistusaktsiooni Lepnurme vastuhakule ei järgnenud, aga KGB jälgimist tunnetas ta nõukogude aja lõpuni.

Taastatud Estonia kontserdimaja avati Elleri “Piduliku avamänguga”. Samal aastal valmisid veel tema 3. keelpillikvartett ja “Lüüriline süit” keelpilliorkestrile, milles oli kasutatud klaveripalu tsüklist “10 lüürilist pala”. Mihkel Lüdigi, kes oli Tallinnast lahkunud juba 1932, kirjutas oma tollases elukohas Vändras ühe oma kõige tuntumaks saanud teose “Avamäng-fantaasia” nr 2. Eugen Kapp lõpetas ooperi “Tasuleegid”.

1945 oli Eestis 854 000 elanikku, neist eestlasi 97,3%. Algas kogu ajaloo suurima sisserände periood.

Läände põgenenud eesti muusikutest olid paljud koondunud Saksamaal Geislingeni (USA tsoon) ja Blombergi (Briti tsoon) laagritesse. Sõja lõpus moodustati eestlastest muusikute trupp “Eesti kunstnikud Lübeckis”. Tubin oli 1944 paigutatud karantiinilaagrisse Stockholmis, kus ta kirjutas mälu järgi üles oma vanu töid. 1945 hakkas Tubin juhatama kohalikku meeskoori, sai elamispinna Stockholmis ja tööd Drottningholmi Lossiteatri muuseumis vanade ooperite ja ballettide partituuride restaureerijana. Süngel ajal valmisid tal jõuline ja rütmiliselt impulsiivne klaverikontsertiino, harukordselt väljendusrikas “Ballaad Mart Saare teemal” klaverile, milles Tubin varieerib Saare koorilaulust “Seitse sammeldunud sängi” mällu sööbinud rahvalaulu chaconne'i vormis, “Capriccio” nr 2 viiulile ja klaverile ning mõtiskleva iseloomuga ja tehniliselt virtuoosne 2. viiulikontsert (1945/1949). Stockholmi kontserdimaja väikeses saalis esitasid Tubina teoseid Zelia Aumere ja Olav Roots.

Põhiallikad:

“Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni”, ÕES ja Ilmamaa, 2005.

“Eesti muusika biograafiline leksikon” I, II, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007–2008.

Avo Hirvesoo, "Kõik ilmalaanen laiali: lugu Eesti pagulasmuusikutest", Kupar, 1996.

Johannes Hiob, muusikapood.ee (vaadatud 27. XI 2023).

Mart Humal, Reet Remmel, "Heino Eller oma aja peeglis", Eesti Raamat, 1987.

Toomas Karjahärm, Helle-Mai Luts, "Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940–1953", Argo, 2005.

Anu Kõlar. "Cyrillus Kreek ja Eesti muusikaelu", EMTA, 2010.

Tiit Lauk. "Džäss Eestis 1918–1945", Argo, 2010.

Hugo Lepnurm, "Mälestusi", EMIK, 2004.

Jaak Ojakäär, "Raimond Valgre legend", TEA, 2010.

Valter Ojakäär, "Omad viisid võõras väes: 1940–1945", Ilo, 2003.

Jaak Ojakäär, Valter Ojakäär, "Uno Naissoo. Põgene, vaba laps!", TEA, 2011.

Ivalo Randalu, "Hugo Lepnurm: organist ja helilooja", EMIK, 2004.

Vardo Rumessen. "Valguses ja varjus: helilooja Eduard Oja (1905–1950)", Eesti Raamat, 2007.

Vardo Rumessen, "Lisandusi eesti muusikaloole", Olion : Estonian Classics, 2010.

Enno Piir, Heino Sikk, "Orelimeistrid Kriisad", Viruskundra, 1994.

Marvi Taggo, "Gerda Murre – kui saatus purunes pilbasteks", – kultuur.elu.ee (vaadatud 27. XI 2023).

Ilmar Tomberg, "Kui muusad pidid vaikima: Eesti Laskurkorpuse muusikalisest tegevusest", Eesti Raamat, 1977.

Kaarel Toom, "Kunstiansamlite päevilt", Eesti Raamat, 1981.

Monika Topman, "Mõnda möödunust: Eesti Muusikaakadeemia 80", EMA, 1999.

Eino Tubin, "Ballaad: Eduard Tubina lugu", SE&JS, 2015.

Peep Varju. "Eesti mehed Teises maailmasõjas" – Kultuur ja Elu 2010, nr 2.

www.emic.ee.et.wikipedia.org

917. polgu orkester, 1. reas keskel Raimond Valgre. ERKA orkester klubi "Gigant" laval harjutamas, dirigent Roman Matsov.

Reet Marttila, muusikateadlane